

שמואל גליק (עורך), מקורות לתולדות החינוך בישראל, ד,
בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים-ניו יורק תשס"ו, 508 עמ'

דיון בחינוך היהודי נוגע בשאלות היסוד של הקיום היהודי – ערכי החברה היהודית, נורמות החיים שלה ואורחות חייה מחד גיסא, והמסגרות השונות המשמשות סוכנות של החברה והקהילה בחינוכו של היחיד מאידך גיסא. כאשר דנים בעת החדשה עולה שאלת המפגש עם המודרנה, מפגש שיש לו כמובן זיקות לשאלות חינוכיות – השפעת מערכות החינוך בקהילה על התרבות ועל חיי החברה היהודית.

'מקורות לתולדות החינוך בישראל' הוא ממפעליו החשובים ביותר של הרב, השופט והחוקר פרופ' שמחה אסף, וארבעת כרכיו יצאו לאור למן אמצע שנות העשרים ועד שנת 1943. נראה שהוא פעל להעמיד תשתית יהודית לחינוך הציוני המתהווה במדינה היהודית שבדרך, במקביל לעשייתו בתחום המשפט העברי. אסף השתמש במגוון רחב של מקורות אך היה רחוק מלמצות את כולם, והמלאכה הנכבדה לא נסתיימה מעולם. מדובר במפעל ענקים, מרשים בהיקפו, בפרט בתקופה שבה לא היו לחוקר כלי עזר כבימינו.

החיסרון העיקרי של ארבעת הכרכים של אסף הוא התמונה הבלתי מאוזנת, בשל מיעוט המקורות מארצות האסלאם. מידע דל יחסית על ארצות אלה הובא בכרך הרביעי והאחרון, כדי לתקן ולהשלים את החסר, אך הוא עסק בעיקר בארץ ישראל. קשה להסביר את מיעוט ההתייחסות לארצות האסלאם, שהרי שמחה אסף עסק בספריהם של חכמי ארצות האסלאם והכיר היטב את הספרות הרבנית, כפי שניתן להתרשם מכתביו הרבים. אף הספרים עצמם נמצאו בהישג ידו. נראה שאסף מצא ביתר קלות מקורות נדפסים וכתבי יד העוסקים בקהילות האשכנזיות, ולכן אלה זכו לייצוג יתר. אף חסרים מקורות על החינוך היהודי בעולם החדש, בצפון אמריקה ובדרומה, חומר שבשילוב עם הידיעות על הקהילות הספרדיות-הפורטוגליות באירופה יכול היה להציע ממד השוואתי נוסף.

לא מן הנמנע הוא כי תמונת המצב שעלתה מספרו של אסף גרמה – או לפחות הייתה בין הגורמים – למיעוט ההתייחסות המחקרית לנושא החינוך (בפרט התורני והמסורתי) בעולם המוסלמי, גם כשחקר יהודי ארצות האסלאם זכה לעדנה, בשלושת העשורים האחרונים. עד היום יודעים אנו אך מעט על דרכי הכשרתם של חכמים, על התפתחות הקריירה שלהם, על החינוך הישיבתי וכדומה. עוד פחות יודעים אנו על לימוד מדעים ושפות זרות, ואלה רק שתי דוגמאות.

בית המדרש לרבנים באמריקה בשיתוף מכון שוקן למחקר היהדות והמרכז להגות בחינוך היהודי שעל יד מכללת ליפשיץ הוציאו מחדש את הכרכים הישנים, ועליהם הוסיפו את הכרך הנוכחי, גם הוא בעריכת פרופ' שמואל גליק. כרך זה, שנתייחד למקורות לתולדות החינוך על פי ספרי שאלות ותשובות מארצות האסלאם, בא לתקן במקצת את המעוות. העורך והמהדיר כבר תרם לכך בכרכים הקודמים של מהדורתו, אך תרומתו העיקרית היא בכרך הרביעי שלפנינו, שהוא כעין תוספת המרובה כמה וכמה מונים על עיקר הנדוניה שהביא אסף.

קורפוס מרשים זה אינו אלא פרי הראשון של מפעל מתמשך, ויש לקוות שכל הסוגות הספרותיות הרלוונטיות תיבדקנה בדקדקנות והמקורות יידפסו במהרה – הן חומר תורני, כגון ספרי מוסר, דרוש ופרשנות בעברית, בלדינו, בג'ודיזמו וביהדות-ערבית, הן חומר שאינו תורני. ספרי לימוד, שמספרם גדל והלך מאז אמצע המאה ה'ט', נסקרים באתר האינטרנט 'אוצרות החינוך היהודי' מקורות

ומחקרים' (ושם מופיעים כאלף ומאתיים כותרים שיצאו לאור עד ראשית המאה העשרים). אין ספק שלעיתונות היהודית שהחלה להופיע במאה הי"ט היו גם מטרות חינוכיות ויש לבחון אילו ערכים ביקשו להנחיל לצרכני העיתונות. באתר האינטרנט הנזכר מצויים כבר עתה כשלוש מאות מקורות מן העיתונות.

לצד הרחבת בסיס המקורות, ראוי להרחיב את החיפוש לכיוון נוסף: מוסדות החינוך החדשים, הן אלה שהוקמו ביזמה מקומית של יחידים וקהילות, הן אלו שהוקמו ביזמה חיצונית, במיוחד זו של האליאנס, שפעל כמעט בכל ארצות האסלאם. בהקשר זה אעיר כי ההיסטוריה של חקר החינוך ב'מזרח' מתייחסת בעיקר לחינוך המודרני, ולזה שיזמה וניהלה רשת כ"ח, ופחות לחינוך המסורתי, אף שהוא הוסיף להתקיים עד אמצע המאה העשרים. זאת ועוד, חוקרים כמעט שלא שמו לב להבדל בין בתי הספר החדשים שהקימו הקהילות לבין אלה שהוקמו ביזמת זרים.

מלבד החינוך הפורמלי, העולה מיד על דעתנו, קיימים גם תחומים נוספים. רוב החינוך הפורמלי בחברה מסורתית זו הוא חינוך תורני, שעיקר תכליתו מתן כלים יסודיים ליהודי להיות שומר מצוות. ואולם יש גם ערכים ותפקידים שצריך לחנך אליהם את ילדי הקהילה – כיבוד הסדר החברתי וציות למנהיגי הציבור. אף יש לבחון את החינוך בהתאמה המגדרית – נערות המתחנכות לשבת בבית, לעסוק במלאכות הבית, ללדת ילדים ולחנכם, לעומת נערים המתחנכים כמי שתפקידם לצאת ולבוא, לעסוק בצורכי ציבור, לעבוד ולסחור, לרכוש את צורכי הבית ולדאוג לכלכלת בני הבית. כמו כן יש מקום לבחון את החינוך להתנהגות מוסרית (בהקשר זה ראוייה לציון מיוחד הספרות העממית לסוגיה השונים). יש לקוות כי בכרכים הבאים ייתוסף חומר מסוג זה, שיש לו ערך רב להבנת דמותה של החברה היהודית מימי הביניים ועד לעת החדשה.

אציין עתה הערות שונות ביחס לספר:

(א) שם הספר הוא: 'מקורות לתולדות החינוך בישראל: שאלות ותשובות מארצות האסלאם והאימפריה העות'מאנית מהמאה ה'ט"ז ועד ראשית המאה הכ"ו'. האימפריה העות'מאנית הייתה חלק מארצות האסלאם, ועל כן לא היה צורך באזכורה הנפרד בכותרת הספר. בהנחה שקביעת ראשית הספר במפנה המאות ה'ט"ז-ה'ט"ז מוצדק, לא ברור ההיגיון העומד מאחורי קביעת הסיום בראשית המאה העשרים, ולא עם חיסולן של מרבית הקהילות בגלי העליות הגדולות לישראל באמצע המאה העשרים.

(ב) במבוא (עמ' א-יט) מתאר גליק את היחס בין כרך זה לכרכים הקודמים, מפרט את נסיבות הכתיבה ומסביר את דרך העבודה. צוות החוקרים קרא שמונה מאות ועשרים ספרי שאלות ותשובות מארצות האסלאם מן המאות החמש עשרה-העשרים. הספרים אותרו על פי רשימה שנתגבשה במסגרת מפעל קונטרס התשובות, ששני כרכים שלו כבר הופיעו (ש' גליק, קונטרס התשובות החדש – אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס), ונבדקו הספרים שמחבריהם חיו בארצות האסלאם פרק זמן כזה או אחר. היה מקום לציין אם הם מייצגים נאמנה את כל המרחב הגאוגרפי של ארצות האסלאם, או שמא משקפים את מצב המקורות. האם במקומות שלא נשתמרו מהם ספרי דפוס מן המאות הקודמות נבדקו כתבי יד? גליק מדגיש בצדק את התרומה הנכבדה של החיבור – שלוש מאות שלושים ושמונה מקורות חדשים, המגיהים אור על קהילות ותקופות שלא נזכרו במהדורה של אסף. המקורות החדשים הללו מוערים ומוהדרים בדקדוק רב. הכתבים לא חסכו

מאמצים והשתדלו בכל מאודם לברר ולהסביר כל קיצור, כל ראשי תיבות וכל מושג שעמדו לפניהם כדי להקל על הקוראים.

(ג) תוכן העניינים מגלה כי המקורות הובאו לפי מיון גאוגרפי: ארץ ישראל והמזרח – כולל מצרים, סוריה ועיראק, ארצות המגרב, תוגרמה (צ"ל תורכיה) והבלקנים; בוכרה (מקור אחד), תימן (מקור אחד). החלוקה הגאוגרפית בעייתית, מסיבות שונות. גם אם מרוקו ראויה להימצא לכאורה יחד עם תוניס, אלג'יר ולוב, הרי בשל עצמאותה הפוליטית ובעיקר בשל משקלה הדמוגרפי וייחודה ראויה הייתה לקטגוריה עצמאית. כריכת ארץ ישראל והמזרח והפרדתם מן התחום העות'מאני הרחב אינה מוסברת. מפריע לי השימוש במונח 'מזרח', הכולל את מצרים אך מדייר את פרס. משונה ביותר השימוש במינוח האנכרוניסטי 'תוגרמה', שאינו מקובל כלל במחקר ואינו הולם חיבור מדעי. היעדרות המרחב האיראני – פרס, בוכרה ואפגניסטן – והיציג הדל של תימן צורמים למדי. הודו, גרוזיה וארצות נוספות אינן נזכרות, משל לא נתקיימו בהן חיים יהודיים. נפקדותן בספרות השו"ת אינה מצדיקה התעלמות, והיה מקום להסביר כי חסר זה יטופל בכרך שיסתמך על איגרות, תיאורי נוסעים ומקורות אחרים.

(ד) בסוף הספר הובאו מפתחות רבי חשיבות: מפתח מקורות על פי סדר אלפביתי של כותרי הספרים, מפתח אישים ומחברים, מפתח מקומות ומפתח עניינים. לאחריהם הובאה רשימה של קיצורים ביבליוגרפיים לספרות המחקר שנוכרה בספר (ראו להלן). חבל שלא ניתנה שימת לב לאיחוד שמות של אותו מקום לערך אחד (אסתנבול – קושטא; אורטאקוי ובאלאט, שהם רבעים באסתנבול; סרס היא שירון; ובערך מצרים צריכה להימצא הפניה לקהיר) ואיחוד הכתיב (אדריאנופול צ"ל אדירנה, תיריא צ"ל תירה, מאגנציאה צ"ל מניסה, ויאנישאר צ"ל ינישהיר שהיא לריסה). רומאני"א הוא שמו של קהל הרומניזטים באסתנבול.

במפתח העניינים צריך היה ערך גאבילה להימצא תחת מסים; המטבע 'שולטניש' הוא מטבע זהב ויש לכתבו שולטאני (כך במקור) או סולטני (מטבע זה, כמו הפרח והזהוב, הוא מטבע זהב). לא מצאתי כאן 'ספסלים' כשם נרדף לכיתת לימוד. ניכר חסרונו של ערך 'שיטות לימוד' שיאגד בתוכו 'עיון תוניסאי', 'פלפול', 'חידוד' ועוד. לא נתברר לי טיבו של ההבדל בין 'מקצועות תוכני הלימוד' לבין 'תכניות לימודים'.

(ה) אחזור ואזכיר כי קיימות סוגות ספרותיות נוספות המכילות חומר עשיר שלא נזכרו בספר שלפנינו, והן עומדות וממתינות למי שיבוא ויפשפש בהן ויוציא מהן מרגליות גנוזות. מבחינה מתודולוגית, ההצטממות לקובצי שאלות ותשובות אינה מובנת ואינה מוצדקת. בחירה זו פגעה בתמונה המלאה של תיאור החינוך בכל ארץ וארץ, ובה בעת ההיעלמות קיבוצים יהודיים מסוימים. תוצאה נוספת של השימוש בספרות השו"ת היא כי הגיע לידינו כמעט תמיד חומר על מסגרות הלימוד הפורמליות ועל התכנים התורניים המתחייבים. ואולם לא נמצא ידיעות על פנייה למסגרות אלטרנטיביות כמוסדות חינוך זרים, למשל לימוד רפואה באוניברסיטאות איבריות או איטלקיות, ולימודים בבתי ספר של ישועים או של מיסיונרים פרוטסטנטים, שהוקמו במאה הי"ט בכל רחבי המזרח. במתכונת הנוכחית נעדרות אבחנות כרונולוגיות, והדבר מצביע, גם אם שלא במתכוון, על תפיסה סטטית ובלתי משתנה של החינוך כחינוך מסורתי-תורני. אין כמעט שום ביטוי להופעת בתי ספר חדשים, או לסוגי לימוד וקהלי לומדים אחרים. זאת ועוד, רוב הספרים שנקראו הם ספרי דפוס. נבדקו רק כתבי יד מעטים, ככל הנראה בצורה אקראית, ויש לשאוף לתיקון המצב.

בכל הנוגע למקורות משניים, ניכר כי הכותבים השתדלו לבדוק ככל שהיד משגת, והרשימה הביבליוגרפית מעודכנת. עם זאת, בולט חסרונם של מספר קובצי תעודות ומחקרים, כגון אלה של אברהם גלאנטה, פנחס גרייבסקי ואברהם משה לונץ. ראוי היה להביא תקנוני ישיבות מתוך פרסומיו של יערי ומכתבי יד. מן המחקר המודרני נפקדים למשל מחקריהם של אהרן רודריג ורחל סימון.

פרופ' שמואל גליק וצוות החוקרים שסייע בידו הרימו תרומה חשובה בכל מובן לחקר תולדות החינוך היהודי בארצות האסלאם, והגישו לקורא ולחוקר ספר עשיר במקורות מאלפים, מעניינים, ולעתים מרתקים ומשעשעים. המקורות מתארים את הווי הלימוד, את שיטות ההוראה, את המלמדים והמורים, את מקומות הלימוד ואת תכני ההוראה. כל אלה מוארים לאו דווקא באור אידילי, אלא כפי שהיו, ובכלל זה צפיפות ועוני, קנאה ותחרות, בערות ומעשי שובבות, ומחלוקות על מון. הספר מאפשר לשרטט קווים ראשונים לתולדות החינוך בקהילות היהודיות של צפון אפריקה והאימפריה העות'מאנית, אך מותיר את החוקר והמתעניין וחצי תאוותו בידו. ראוי לעשות כל מאמץ לסיים את המלאכה ביחס לקהילות היהודיות שבמרחב המוסלמי כולו, קהילות שלימוד תולדותיהן מחייב ליקוטי בתר ליקוטי. נחוצה סריקה שיטתית של כל המקורות העבריים: ספרי מוסר ודרשות, ספרי תקנות ותקנות בודדות, איגרות ואגרונים, ספרי זיכרונות, עיתונים וכתובות, מצד אחד. ומצד אחר, שילוב ידיעות ממקורות חיצוניים, כדוגמת ספרי מסע של נוסעים ודיפלומטים אירופים, יומנים ודיווחים של מיסיונרים נוצרים, שמספרם הלך ורב במאה התשע עשרה, ועוד. כל אלה ישלימו את מאגר המקורות לתולדות החינוך היהודי במובנו הרחב יותר ויוסיפו נדבך חשוב לדמותה הרבגונית של יהדות ארצות האסלאם למן ימי הביניים ועד העת החדשה.

ירון בן־נאה